

IMPLICATIES VAN DE STRAAT: RECHTEN, PLICHTEN EN CONFLICTEN INGENTSE GEBUURTEN (17DE EN 18DE EEUW)¹

Harald Deceulaer, aspirant FWO

Inleiding

In recente studies over steden in de Nieuwe Tijd is gewezen op het belang van lokale sociale netwerken, die verankerd zijn in lokale instellingen². De stedelijke samenleving in het Ancien Regime werd gekenmerkt door de aanwezigheid van meerdere rivaliserende, al dan niet geprivilegieerde groepen of instellingen die diverse regelgevende, scheidsrechterlijke, controlerende en sanctionerende bevoegdheden deelden. Tegelijk boden deze corpora kansen aan de stedelingen om hun eigen web van relaties te weven op basis van vereniging, woonplaats, beroep en familie³. Deze complexe, sociaal gedifferentieerde verhouding tussen individu(en) en collectiviteit(en) binnen de stedelijke gemeenschap, en de processen die de vorming of ontbinding van groepen en solidariteitsbanden in de hand werken verdienen meer aandacht. Binnen de waaier aan stedelijke corpora waren buurten één niveau en een tussenschakel, die een invalshoek bieden voor deze problematiek. De gelegenheid die lokale contacten boden voor het beïnvloeden van de directe leefomgeving, de mogelijkheid om banden te smeden binnen sociale en politieke netwerken, alsook de evolutie van de sociaal-culturele afstand tussen diverse groepen, zijn probleemvelden die benaderd

¹ Dit artikel is, samen met een tekst die M. Jacobs publiceerde in het Volkskundig Bulletin (1996), de neerslag en een uitloper van een lezing die door M. Jacobs en mezelf werd verzorgd op het colloquium "De Straat" (Amsterdam, 12 november 1993). Aangezien het achteraf splitsen van een samen geschreven lange tekst een hachelijke onderneming is, wil ik hier de inbreng van mijn collega M. Jacobs dan ook uitdrukkelijk signaleren. Gebruikte afkortingen: ARA : Algemeen Rijksarchief Brussel, BUG Hs.: Universiteitsbibliotheek Gent, Handschriftenverzameling, BUG VI. B.: Universiteitsbibliotheek Gent, Vliegende Bladen, GRO: Geheime Raad, Oostenrijkse periode, GRS: Geheime Raad, Spaanse periode, Off. Fisc.: Officie Fiscaal (kleine nummers), RAG: Rijksarchief Gent, RVI.: Raad van Vlaanderen, SAG : Stadsarchief Gent.

² W. Prevenier en M. Boone, "De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen: stedelijke identiteit en corporatieve solidariteiten", *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47, 1993, 31-41 ; M. Prak, "De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20, 1994, 129-133.

³ Ph. Benedict, "French Cities from the Sixteenth Century to the Revolution: an Overview", in: Ph. Benedict (ed.), *Cities and Social Change in Early Modern France*, Londen, 1989, 16-23, 35 ; J. Barry, "Bourgeois Collectivism? Urban association and the middling sort", in: J. Barry en C. Brooks (eds.), *The Middling sort of people. Culture, Society and Politics in England, 1550-1800*, Londen, 1994, 84-112.

kunnen worden via de studie van de buurten⁴. Hier zal de nadruk gelegd worden op de effecten van de wisselende politieke relaties tussen buurten, stadsbestuur en andere korpsen⁵. De mate waarin de magistraat taken als het onderhoud van de straten, het lopen van wacht, de controle over de armen of vormen van rechtspraak zelf organiseerde, dan wel uitbesteedde aan semi-autonome corpora, had immers belangrijke sociale, financiële en politieke implicaties, en dit zowel binnen als buiten deze instellingen.

Deze problematiek zal in dit essay behandeld worden aan de hand van een analyse van de gebuurten in Gent. Naast de hoofdstad van het graafschap Vlaanderen was Gent een van de belangrijkste industriële centra van de Zuidelijke Nederlanden. Zijn bevolking schommelde in de hier behandelde periode tussen de 31.000 en 50.000 inwoners⁶. Hoewel het aantal varieerde doorheen de tijd, kan globaal gesteld worden dat er in de stad een tweehonderdtal gebuurten waren, die onder leiding stonden van een om de drie jaar door en onder burens verkozen deken. Dergelijke organisaties vertegenwoordigden in de regel een kleine groep bewoners van een (deel van een) straat, eventueel aangevuld met enkele steegjes of doodlopende straatjes. In een eerste deel onderzoeken we hoe het straat- en buurtleven in Gent verbonden was met het functioneren van de stedelijke politiek en samenleving. Deze wordt niet benaderd aan de hand van een klassieke institutionele of prosopografische studie, wel staan die aspecten uit de lokale politiek centraal die direct ingrepen in de levensomgeving en ervarings-

⁴ D. Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790*, Cambridge, 1986; J. Boulton, *Neighbourhood and Society. A London Suburb in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1987; H. Roodenburg, "Naar een etnografie van de vroegmoderne stad. De 'gebuurten' in Leiden en Den Haag", in: P. Te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel-Amsterdam, 1992, 219-243; C. Lis en H. Soly, "Neighbourhood Social Change in West European Cities. Sixteenth to Nineteenth Centuries", *International Review of Social History*, 38, 1993, 1-30; A. Cabantous, "Le quartier, espace vécu à l'époque moderne: ambiguïté et perspectives d'une histoire", *Histoire, Economie et Société*, 13, 1994, 427-439.

⁵ Op het belang van de politieke dimensie is recent gewezen door L. Hollen Lees, "The challenge of political change: urban history in the 1990's", *Journal of Urban History*, 21, 1994, 8, 14-16. Een overzicht van het politieke landschap in de Zuidnederlandse steden: A. Lottin en H. Soly, "Aspects de l'histoire des villes des Pays-Bas méridionaux et de la principauté de Liège", in: A. Lottin, J.P. Poussou, H. Soly, B. Vogler, A. Van der Woude (eds.), *Études sur les villes en Europe occidentale. Milieu du XVIIe siècle à la veille de la Révolution Française. Vol. II: Angleterre, Pays-Bas et Provinces-Unies, Allemagne rhénane*, Parijs, 1983, 213-306 (vooral 267-281) en R. Van Uytven, "Burgerrecht en stedelijke instellingen", in: J. Van der Stock (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij, 1477-1787*, Brussel, 1991, 19-29.

⁶ De recentste synthese is J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989. Een overzicht van de historiografie geeft M. Boone, "Omzien met bewondering, vooruitblikken met verwachting. De Gentse geschiedenis van middeleeuwen en Ancien Régime", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 47, 1993, 29-48.

gen van bredere lagen van de stedelijke bevolking: de ruimtelijke ordening, de ordehandhaving, het sociaal beleid en de regulering van conflicten. Bijzondere aandacht zal gaan naar de institutionalisering van de gebuurten als strategie van stedelijke politieke elites in de tweede helft van de 17de eeuw, waarna de implicaties van de nieuwe - of herschikte - rechten, plichten en conflicten besproken worden. De politieke interventies van het stadsbestuur beïnvloedden immers in sterke mate de aard van de interacties tussen buurtbewoners. Het proces waarbij taken aan (ge)buurten werden opgelegd bracht een dynamiek van onderhandeling tot stand, waarbij de buurtbewoners van het stadsbestuur ook een zekere tegenprestatie verwachtten. We zullen in het tweede deel onderzoeken hoe dergelijke onderhandelingsprocessen in gebuurten ingrepen in de sociale constructie van de stedelijke ruimte, in de manier waarop misdaad gedefinieerd en bestreden werd, in de keuzes die gemaakt werden in de armenzorg, en in de wijze waarop conflicten werden geregeld.

2. Kasseien leggen en wacht lopen. Nieuwe taken voor de gebuurten (± 1665-1671).

Binnen de Gentse buurten bestonden een reeks gebruiken en symbolische transacties die de onderlinge relaties van de bewoners bevestigden en versterkten. Wie in de buurt kwam wonen betaalde bijvoorbeeld een "willecom" aan de buurtkas. Bij de begrafenis van een van de buren werd van alle buurtbewoners verwacht dat ze aanwezig waren. Wie niet kwam opdagen kreeg een "kerf" op zijn kerfstok, en betaalde hiervoor een klein bedrag. Als "tegenprestatie" voor de aanwezigheid van de buren betaalde de familie van de overledene een "doodschuld". Bij een ander overgangsritueel werd eveneens een tegemoetkoming voor de buurt verwacht: wie trouwde of iemand van zijn kinderen uithuwelijkte betaalde ook een klein bedrag. Verder moest iedereen die een medebuurt tijdens een ruzie beledigde of sloeg een boete betalen. Al deze inkomsten werden besteed aan een jaarlijkse maaltijd, die de onderlinge verbondenheid moest beklemtonen⁸. Deze transacties waren tot op zekere hoogte verwant aan gebruiken in andere corporatieve organisaties als ambachten, broederschappen en schuttersgilden⁹. Ook in de Gentse vroeg-19de-eeuwse

⁷ Zie onder andere K. Vervaeke, "De gebuurten te Gent", onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1982, J. Decavele, "De gebuurten tot omstreeks 1800", in: J. Decavele (ed.), *Gebuurteleven en dekenijen in Gent, 14de-20ste eeuw*, Gent, 1992 en H. Deceulaer, "Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie, en publieke opinie, 1658-1668", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 110, 1995, 3-26.

⁸ M. Jacobs, "Sociaal kapitaal van buren. Rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (zeventiende-achttiende eeuw)", *Volkskundig Bulletin*, 22, 1996, 149-179.

⁹ Vergelijk B. Baillieul, *De vier Gentse hoofdgilden Sint Joris, Sint Antonius en Sint Michiel. Zeven eeuwen traditie van waken, feesten en teren*, Gent, 1994, 32, 36, 45; A.K.L. Thijs, "Religieuze rituelen in het emancipatieproces van Vlaamse en Brabantse handwerksgezellen (zestiende-negentiende eeuw)" in Lis en H. Soly (eds), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*, Brussel, 1994, passim; P. Trio, "Middeleeuwse broederschappen in de Nederlanden. Een balans en perspectieven voor verder onderzoek", *Trajecta*, 3, 1994, 108.

verenigingen van onderlinge bijstand van arbeiders en ambachtslieden bestonden entreegelden en boetes, en werd er nog gehamerd op de verplichte aanwezigheid bij begrafenissen van de leden¹⁰.

Wat de Gentse buurten betreft is het interessant om vast te stellen dat deze gebruiken in de loop van de 17de eeuw een politiek-juridische vorm kregen, door de uitvaardiging van buurtreglementen door de magistraat. We kunnen veronderstellen dat de uitvaardiging van deze reglementen in de lokale politiek geladen momenten waren: de onderlinge, informele afspraken van buurtbewoners i.v.m. doodschuld, "willekom".. werden formeel bekrachtigd door de magistraat. Als we de data waarop deze reglementen werden geproclameerd nader bekijken, blijken deze politieke "ontmoetingen" tussen buurten en stadsbestuur niet gelijk over de tijd verspreid te zijn: de tweede helft van de 17de eeuw springt er duidelijk uit. Van de 115 op het stadsarchief bewaarde reglementen werd bijna de helft uitgevaardigd tussen 1660 en 1680. Van 63 gebuurten kon echter geen reglement teruggevonden worden. Om ook met deze "reglementloze" buurten rekening te houden is nagegaan van wanneer het oudste archiefstuk van de betrokken buurtschap dateert, dat in de reeks "archieven van de gebuurten" op het stadsarchief bewaard wordt¹¹.

Tabel: Datering van de oudste archiefstukken van de gebuurten zonder reglement

Stuk uit:	Aantal:
1600-1649	11
1650-1699	25
1700-1749	19
1750-1799	8
	63

Opnieuw vinden we een duidelijk overwicht van de tweede helft van de 17de eeuw, met nog een belangrijk deel in de vroege 18de eeuw.

De concentratie in deze periode is niet verwonderlijk. Het is vooral in de tweede helft van de 17de eeuw dat de gebuurten taken toebedeeld kregen door het stadsbestuur. In de stedelijke ordonnanties van de late middeleeuwen zijn er wel vermeldingen van lokale entiteiten als "koningstavelrijen", maar de gebuurten zelf komen nauwelijks in deze bronnen voor¹². In het grootste deel van de 16de

¹⁰ K. Pittomvils, "De Gentse maatschappijen van onderlinge bijstand in de vroege 19de eeuw: solidariteit, staking en/of segmentering", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 25, 1994-95, 442-443.

¹¹ De cijfers werden berekend op basis van S.A.G., Reeks 128.

¹² Bijvoorbeeld SAG, Reeks 93, register BB, 24 mei 1537. Zie ook: M. Boone, "Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de late Middeleeuwen", in: *Het Openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische Grondslagen (Ancien Régime)*, 11de Internationaal Colloquium Spa, 1-4 sept. 1982, Brussel, 1984, 94-95.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

eeuw werd van de buurtschappen niet verwacht dat ze enige administratieve, controlerende of organisatorische bevoegdheden uitoefenden. De eerste algemene ordonnanties dateren van na 1584¹³. Vanaf 1663 werd aan de buurtdeken opgedragen om lijsten door te geven van de arme vreemdelingen die zich in hun buurt gevestigd hadden¹⁴. Vanaf 1666 werden buurtbewoners in diverse ordonnanties regelmatig aangemaand om wacht te lopen, om informatie door te spelen, en indien nodig zelfs om arrestaties te verrichten¹⁵. In 1671 werden de buurtschappen met een belangrijke taak belast: het financieren van het plaveien en onderhouden van de straten. De buurten werden tevens verantwoordelijk gesteld voor het inkwartieren van soldaten, een taak die in de door oorlogen geteisterde Zuidelijke Nederlanden van de late 17de eeuw en vroege 18de eeuw niet onbelangrijk genoemd kan worden. Al deze taken zouden ze blijven uitoefenen tot aan het einde van het Ancien Régime.

Kortom, de jaren zestig en zeventig van de 17de eeuw vormden duidelijk een sleutelperiode, waarin zich twee belangrijke, onderling verbonden fenomenen voordeden. Enerzijds werden de relaties tussen buurten en stadsbestuur in grote mate herschikt, en anderzijds had deze herschikking belangrijke implicaties voor de onderlinge verhoudingen in de buurt. De buurtrelaties in Gent kunnen dus niet zomaar voorgesteld worden als de uitdrukking van een tijdloze, organische sociabiliteit met diepe wortels in de Middeleeuwen. De aard van deze relaties werd beïnvloed door de sociale en politieke evolutie van de stad in de 17de en 18de eeuw.

De verklaring voor het formaliseren van de gebuurtenustructuur in heel de stad in de jaren zestig en zeventig moet in essentie gezocht worden in de financiële problemen van de stadskas, en in een hiermee verbonden proces van het afstoten van bepaalde taken. Rond 1665 keek de Tresorij (Gentse thesaurie) tegen een schuldenberg aan van 31.000 pond. Volgens de goed geïnformeerde Gentse politiemeester Justus Billet waren twee factoren verantwoordelijk voor de precaire financiële toestand van de stad: ten eerste de hoge uitgaven voor diverse openbare werken en ten tweede de daling van de stedelijke inkomsten door de verslechtering van de economische conjunctuur. Omdat de Gentse magistraat, net als vele andere stadsbesturen uit de periode, sterk bekommerd was om "het

¹³ K. Vervaeke, "Gebuurtten", 11, J. Decavele, "Gebuurtten", 25.

¹⁴ SAG, 1GD1, 13 juli 1663; SAG, Reeks 108 bis, 52, 3 januari 1722; SAG, Reeks 108, 5, 25 november 1744; BUG Hs., G 19649, 7 november 1750.

¹⁵ SAG, 1GD1, 11, f. 5vE-6vE; SAG, Reeks 110, 1, 8 maart 1681, 25 november 1683; BUG VI.B., III, V6, 16 november 1700.

¹⁶ J. Dambryne, "Het stedelijk beleid inzake woning- en stedenbouw", in: G. Bral, J. Dambryne, A. Rambaut en D. Laporte (eds.), *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tielt, 1992, 74-78, en van dezelfde auteur "Het versteningsproces en de bouwactiviteit te Gent in de zeventiende eeuw", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 102, 1989, 30-51 (in het bijzonder 33-38); M.C. Laleman, "Gotiek, renaissance of barok? Een spiegel van de Gentse architectuur in de 17de eeuw", in: G. Deseyn, M. Dubois e.a. (red.), *Gent en architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht*, Brugge, 1985, 58.

cieraet van de stad”¹⁶, had zij in de loop van de 17de eeuw een reeks indrukwekkende bouwwerken gefinancierd. Voor het Belfort waren 40 nieuwe klokken gegoten, de stadsmuren waren verstevigd, aan de kaaien was gewerkt, het koor in de Sint-Niklaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk waren “gemelioreerd”, een nieuw standbeeld van Karel V was opgetrokken op de Vrijdagmarkt, en op verschillende plaatsen in de stad waren bomen geplant¹⁷. Hier kan aan toegevoegd worden dat de stad tussen 1612 en 1672 in totaal 1260 bouwpremies toekeende, ten waarde van 9640 pond, voor het optrekken van stenen huizen of gevels¹⁸. Ook waren een groot aantal straten geplaveid. Financieel werd dit alles onhoudbaar, en in 1665 besliste de magistraat noodgedwongen om “de calsjidewercken ofte andere die niet heel noodich en sijn (te) laeten berusten ofte staecken voor een jaer of twee (...) want haere middelen ofte incompste met den slechten tijd van de negotie ofte coophandel en vermeerderen oock niet”¹⁹. Steekproeven in de stadsrekeningen tonen inderdaad aan dat de totale inkomsten van de stad in de jaren dertig nog om en bij de 50.000 pond per jaar bedroegen, tegen het einde van de jaren vijftig gedaald waren tot 42.000 pond, en in de jaren zestig nog schommelden rond de 30.000 pond²⁰. Ook wat “den slechten tijd” betreft zat Billet er niet ver naast. Rond het midden van de jaren zestig begon de lange conjunctuurbeweging die voor Gent vanaf 1590 gekenmerkt was geweest door economisch herstel, en later was overgegaan in een krachtige groei, duidelijk tekenen van vertraging te vertonen. Aan de korte economische boom die de Arteveldestad doormaakte na de Vrede van de Pyreneeën (1659) was na 1663 eveneens een einde gekomen²¹. Tussen 1650 en 1750 kende vele steden van de Zuidelijke Nederlanden een economische en demografische dalperiode. De sociaal-economische en politieke herstructureringen in Europa in deze periode (toenemende internationale concurrentie, groei van de natiestaten, mercantilisme), herleidden de Zuidelijke Nederlanden tot een semi-perifere status²².

¹⁷ SAG, 1GD1, 9, f. 57-59, geen datum (eind 1665).

¹⁸ J. Dambuyne, “Het versteningsproces”, 39-41. In 1672 werd een sanering van de Gentse stadsfinanciën doorgevoerd, waarbij het systeem van de bouwpremies op aanmaning van de Geheime Raad werd afgeschaft, J. Dambuyne, *Ibidem*, 35; P. Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787). Een institutionele benadering*, Kortrijk-Heule, 1990, 181.

¹⁹ SAG, 1GD1, 9, f. 57 v-59, geen datum (eind 1665).

²⁰ SAG, Reeks 400, 138-153 (1629-1640), 172-175 (1655-1659), 183-186 (1665-1669). In deze periode kenden vele Zuid-Nederlandse stadsbesturen financiële problemen, A. Lottin en H. Soly, “Aspects”, 240. M. Carlier, “De saneringspogingen van de Mechelse stadsfinanciën in de eerste helft van de 18de eeuw”, *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 44, 1990, 43-44.

²¹ J. Dambuyne, “De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640”, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 104, 1989, 157-183 en van dezelfde auteur “De private bouwconjunctuur”, in: G. Bral e.a. (eds.), *Een stad in opbouw*, 24.

²² H. Van der Wee, “Industrial Dynamics and the Process of Urbanisation and De-Urbanisation in the Low Countries from the Late Middle Ages to the Eighteenth Century. A Synthesis”, in: H. Van der Wee (ed.), *The Rise and Decline of Urban Industries in Italy and in the Low Countries (Late Middle Ages-Early Modern Times)*, Leuven, 1988, 356-364; I. Wallerstein, *The Modern World System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy*, New York, 1980, 196-202, 255.

De politiemeesters: onderhandelaars en wegbereiders

Vanaf de jaren zestig was het duidelijk dat naar een andere financiering gezocht moest worden: aan de ene kant behield de magistraat haar dispositie tot prestigieuze bouwwerken, aan de andere kant aarzelden buurtbewoners niet om het stadsbestuur te wijzen op diverse onvolkomenheden in het materiële uitzicht van hun straat, waarin ze een tussenkomst van het stadsbestuur verwachtten. De magistraat nam in deze periode een reeks van initiatieven om de bouwpolitiek van de stad en de wensen van buurtbewoners met elkaar in overeenstemming te brengen. In een eerste fase werden tussen 1658 en 1668 twee schepenen aangesteld als "politiemeesters". Hun taak kan omschreven worden als de regulering van de stedelijke ruimte: zowel het toezicht op de openbare werken, het inspecteren van de private woningbouw als het controleren van de toestand van straten, pleinen, markten en waterlopen behoorden tot hun opdracht. Ook bemiddelden ze in kleine burenruzies over aanbouwsels, tussenmuren en dakgoten. De betrokkenheid van schepenen bij dergelijke taken is overigens geen typisch Gents fenomeen. Ook in Antwerpen was het voorzien dat kleine conflicten rond woningbouw mondeling beslecht konden worden door twee schepenen op de "plaetsen contentieusen"²³. Uitzonderlijk is wel dat we voor Gent kunnen beschikken over een unieke bron, waarin deze mondelinge onderhandelingen een schriftelijke neerslag hebben gevonden. Een van de politiemeesters, de genoemde Justus Billet, deed namelijk in ettelijke honderden bladzijden verslag over zijn interacties met buurtbewoners, en over kleine conflicten rond het materiële uitzicht van de straat²⁴. Billet was uitermate bekwaam om compromissen tot stand te brengen tussen stadsbestuur en buurten. Met het reilen en zeilen van de Gentse stedelijke politiek was hij bekend. Tussen 1643 en 1667 maakte hij immers bijna onafgebroken deel uit van het Gentse schepencollege. Als ex-handelaar, gouverneur van de armenkamer en wethouder had hij een uitgebreid netwerk van contacten opgebouwd met diverse groepen in de stedelijke samenleving. Daarenboven was het Gentse buurtleven hem niet onbekend. Zo was hij zelf eerder door zijn burens verkozen tot deken van de gemeente van de Hoogpoort, de straat waar hij woonde²⁵, en was hij betrokken geweest bij de totstandkoming van diverse buurtreglementen. Zijn collega-politiemeester en schepen, Olivier Weesaert, was goed beslagen in de problema-

²³ G. De Longé (ed.), *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, T.2. Coutumes de la ville d'Anvers*, Brussel, 1871, 638. Zie ook H. De Schepper, "Steden en hun bestuur", in: M. Van Rooyen (ed.), *De ontwikkeling van de stedelijke samenleving in de Nederlanden tot de 19de eeuw*, Den Haag, 1988, 60, 65; H.J. Zantkuil, "Steden en hun huizen", in: *Ibidem*, 177-200.

²⁴ Deze bron beslaat 12 delen en wordt nader bewerkt in H. Deceulaer, "Stadsbestuur en buurtbewoners te Gent".

²⁵ E. De Buschere, *Juste Billet, Chroniqueur Gantois au XVIIe siècle. Aperçu biographique et historique*, Gent, 1873, 9-21.

tiek van de openbare werken, want in de jaren vijftig was hij hiervoor als "ontvanger van de steenwercke" financieel verantwoordelijk geweest²⁶. De rol van de politiemeesters werd op een verschillende manier gedefinieerd door de verschillende betrokken groepen. Het stadsbestuur had vooral de bedoeling om zijn architectonische en esthetische normen op het terrein te bevorderen. Hierbij beperkte men zich niet tot het streven naar een uitbreiding van de nieuwbouw in steen. De magistraat streefde naar een stadsbeeld waar orde, evenwicht, symmetrie en rechte lijnen domineerden. Daarom werden bouwheren aangemaand om hun huizen op rechte rooilijnen te metselen, om goten en uithangborden plat tegen de gevel te plaatsen en aanbouwsels als banken of hoge bordessen te weren²⁷. Dit alles zou "een seer schoon prospectyf" in de straten creëren, zodat deze "opender, breeder ende plaisanter sijn voor alle passanten"²⁸. Vanuit een gelijkaardige esthetische en morele bekommernis ordonneerden de schepenen ook dat het toilet dat aan de voorkant van de Bachtenleie uitgaf moest worden afgebroken, "alsoo dat te seer misstaedt"²⁹. Dit stedelijk ideaalbeeld van de politieke elite botste soms met de praxis van de buurtbewoners, voor wie het overgangsgedebied tussen de straat en het huis, tussen binnen en buiten, een sociaal brandpunt en een rituele ruimte vormde³⁰. Op een bank voor het huis brachten velen de (zomer)avonden door in het gezelschap van hun bureu. De bordessen vervulden een andere functie: hun hoogte reflecteerde de status van de bewoner van het huis. Verwonderlijk is het dan ook niet dat de buurtbewoners de functie van de politiemeesters helemaal anders invulden. Zij beschouwden ze in de eerste plaats als mogelijke bemiddelaars in onderlinge kleine conflicten. Daarenboven maakten ze van de aanwezigheid van de politiemeesters gebruik om eigen eisen naar voor te schuiven over mogelijke verbeteringen aan de straat. Toen Justus Billet in 1662 in het kader van de bouwpolitiek van het stadsbestuur een gevel inspecteerde in de Muidestraat, werd hij aangeklampt door de buurtbewoners. Dringend verzochten ze om de reparatie van een kapotte steiger in de buurt, want bij het halen van water waren ze "dagelijks in het perijkel van den hals ende beenen te breken"³¹. Dergelijke veelvuldige

²⁶ SAG, Reeks 400, 172 en 173, 1655-57.

²⁷ SAG, 1GD1, 1, 24 augustus 1658, 20 mei 1660, 2, 19 maart 1661, 4, 23 augustus 1663, 5, 27 augustus, 3 oktober en 26 november 1663, 6, 15 september 1664. Zie J. Dambruyne, "Stedelijk beleid" en P.M. Hohenberg en L. Hollen Lees, *The Making of Urban Europe*, Cambridge, 1985, 151-159.

²⁸ SAG, 1GD1, 2, 2 april 1661, 5, 5 december 1663.

²⁹ SAG, 1GD1, 1, 13 oktober 1660. Vergelijk H.J. Zantkuil, "Steden en hun huizen", 185-188.

³⁰ H. de Mare, "The domestic Boundary as Ritual Area in Seventeenth-Century Holland", in: H. de Mare en A. de Vos, (eds.), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands. Historical Contrasts in the Use of Public Space, Architecture and the Urban Environment*, Assen, 1993, 109-131. De architecturale beklemtoning van deuren wordt besproken door M.C. Laleman, "Gothiek, renaissance of barok", 62-63.

³¹ SAG, 1GD1, 2, 20 juli 1662. Gelijkaardige verzoeken in SAG, 1GD1, 2, 7 mei 1661 (geburen Galgenbergstraat); 4, 28 april 1663 (geburen Ketelstraatje), 5, 14 november 1663 (geburen Zandberg), SAG, Reeks 128, 1-6, ongedateerd rekest van de geburen van de Watergraafstraat.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

contacten brachten een proces van onderhandeling, beïnvloeding en wederzijdse toeïgening tot stand. Adriaen Van Gheesdaele kreeg zo de toestemming om zes voeten grond te incorporeren voor de bouw van zijn nieuwe gevel, op voorwaarde dat hij ook een nieuwe gevel zou optrekken voor zijn buurvrouw, zodat de twee huizen op een rechte lijn zouden staan³². Het is wellicht ook geen toeval dat drie dagen nadat Billet de opdracht had gegeven aan de bewoners van het Schepenhuisstraatje om de straat te plaveien en hun banken en bordessen in te korten, hij dezelfde buurt kwam visiteren "om te sien hoe men best soude connen maecken (...) een gerieflijke pompe"³³.

Het bouwreglement van 1671

De politiemeesters traden op als wegbereiders, want in een tweede fase, na hun aftreden, werden de gebuurten zelf ingeschakeld voor een aantal taken in verband met de regulering van de openbare ruimte. Cruciaal hierbij was het "Reglement ende ordonnantie nopende de tusschewege, repareren ende maeken van calsjiden ende andere saeken" uit 1671³⁴. In een belangrijke reeks artikels werd gestipuleerd dat de gebuurten binnen de drie maanden alle straten van de stad moesten herstellen, en dat de reparaties voortaan moesten gebeuren op kosten van alle huiseigenaars in de buurt. Deze taken brachten omvangrijke financiële uitgaven met zich mee. Uit enkele bewaard gebleven rekeningen voor het herstellen van straten blijkt dat de kosten konden oplopen tot 25 à 30 pond, of bijna het jaarloon van een metsersdiender. Omdat het om dergelijke hoge bedragen ging, kon een betalingssysteem waarbij iedereen ongeveer hetzelfde bedrag betaalde, de kosten niet meer dekken. Daarom werd een progressieve verdeelsleutel ingevoerd op basis van het "huisgeld", een belasting van 5 % op onroerend goed, berekend op basis van de huurprijs en de geschatte waarde³⁵. De huiseigenaar en de huurder betaalden elk de helft van het huisgeld. Deze progressieve betalingsschaal zou voortaan gehanteerd worden voor vele nieuwe taken van de gebuurten, zoals het wacht lopen, het inkwartieren van soldaten, en later ook voor de invoering van de straatverlichting³⁶. Hierdoor moesten rijkere

³² SAG, 1GD1, 1, 15 juli 1660. Toen een metselaar Billet vertelde dat hij een huis met één verdieping aan het bouwen was, stelde de politiemeester dat zijn opdrachtgever een stadspremie zou krijgen als hij er een tweede verdieping aan wou toevoegen, SAG, 1GD1, 1 oktober 1663.

³³ SAG, 1GD1, 24 en 27 augustus 1658.

³⁴ Uitgevaardigd omdat "de tressorie door...de tegenwoordige gesteltenisse des tijds geredigeert is tot eene impossibiliteyt om deselve onkosten te supporteren", 10 juli 1671, *Costumen ende wetten der stad Gent*, Gent, 1779, 382-390.

³⁵ L. Charles, "De Gentse registers van het huisgeld als kadastrale bron: mogelijkheden en beperkingen (17de-18de eeuw), *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 46, 1992, 151-193, vooral 154-158. In 1672 werd een nieuwe, systematische schatting van alle huizen uitgevoerd, P. Lenders, *Stad*, 129.

³⁶ Enkele voorbeelden : SAG, Reeks 110, 30 september 1691; BUG Hs., nr. G. 19.649, 26 september 1695, 2 en 14 september 1697, 20 oktober 1711. In reeks 128, 1-6 worden lijsten bewaard van straten met de tarieven per huis voor het wachtlopen.

buurtbewoners beduidend méér betalen. Nieuw was ook dat deze betalingen juridisch afdwingbaar werden. Na raadpleging van de centrale overheid werd tevens bepaald dat niemand vrijgesteld zou zijn, ook van de clerus en diverse personen verbonden met de Raad van Vlaanderen werd verwacht dat ze hun bijdrage betaalden. Dit was geen kleine wijziging in de marge. Gent was de hoofdstad van het graafschap Vlaanderen en de zetel van een bisdom, zodat een vrij groot aantal ambtenaren en religieuzen de stad bevolkten. In de loop van de 17de eeuw werden trouwens niet minder dan 35 nieuwe kloosters en abdijen opgetrokken, en werd een bisschoppelijk seminarie opgericht zodat het aandeel van de clerus nog toenam³⁷. Ook de advocaten, deurwaarders, procureurs en griffiers van de Raad van Vlaanderen kunnen niet onbemiddeld genoemd worden. Het belasten van deze geprivilegieerde groepen hield dus een belangrijke kapitaaltransactie van de privé naar de publieke sector in, onder het mom van een “privatisering” naar de gebuurten. Met steun van de centrale overheid slaagde het stadsbestuur er in om de sociale én economische kapitaalstromen tussen de diverse instellingen binnen de stad te herschikken. De toenemende interactie tussen magistraat en gebuurten had vier belangrijke effecten : op de formele status van de buurt, op de rol van de deken, op de manier waarop rechten en plichten binnen de buurt gedefinieerd werden en op de verhouding tussen buurt en stadsbestuur. Allereerst is het duidelijk dat indien de wethouders taken wilden uitbesteden aan de gebuurten, deze voorzien moesten zijn van een institutioneel apparaat - of een bundeling van symbolisch kapitaal - onder leiding van een deken. Daarom werd de gebuurtenstructuur opgelegd aan heel de stad. Overall werden de buurtbewoners verplicht om binnen de 14 dagen een deken te verkiezen. Ten tweede evolueerde de buurtdeken langzaam van een interne leidersfiguur tot een bemiddelaar met de magistraat, die onder grotere druk werd geplaatst. Het stadsbestuur verplichtte de dekens persoonlijk om geld op te halen en om een reeks taken te organiseren. In 1672, één jaar na de uitvaardiging van het genoemde Reglement, werd de kamerbode Frans Van de Velde aangesteld “om goeden toesicht te nemen ende daghelijcks te vermanen de dekens van alle gebuerten ten eynde sy promptelijc doen repareren ende calsyden de straeten”³⁸. Om dezelfde reden werden er later zelfs formulieren gedrukt die als “insinuatie” konden fungeren, waarbij enkel de naam van de deken en de buurt moest worden ingevuld³⁹. Werd er geen wacht gelopen in de buurt, of werden de straten er niet hersteld, dan konden de werken op kosten van de buurt, of zelfs “ten particulieren

³⁷ P. Lenders, *Stad*, 57, 61, 63; R. Weemaes, “Kloosters en kloosterleven”, in: M. Cloet (ed.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, 169 ; J. Dambruynne, “Versteningsproces”, 43. Uit de rekeningen van de St.-Jacobskerk blijkt bijvoorbeeld dat aan diverse gebuurten waarin de kerk huizen bezat een bijdrage betaald werd voor het onderhoud van de straten. Archief Sint Jacobs, Kerkrekeningen 113 (1745-1746), 115 (1749-1750) en 137 (1790). Met dank aan de heer Koninckx voor deze referenties.

³⁸ SAG, Reeks 128, 1-6, 20 juni 1672.

³⁹ Voorbeeld bewaard in SAG, Reeks 128, 43, 1, 23 april 1767.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

coste" van de deken uitgevoerd worden. Het dekenschap impliceerde een zekere investering in tijd en geld: het vroeg een nauwkeurige en volgehouden inspanning om een netwerk van sociale contacten en sociaal kapitaal te beheren. Anderzijds verleende dit ambt een bepaalde machtspositie - zelfs ten aanzien van de meest welvarenden in de buurt - en creëerde het bovendien de mogelijkheid tot rechtstreekse controle en patronage over de armere buurtbewoners. Wellicht konden handige dekens van hun banden met het stadsbestuur gebruik maken om op te treden als "makelaar", wat enkel hun aanzien kan vergroot hebben in de door scherpe statusconflicten getekende buurten van het Ancien Régime⁴⁰. Vooral uitoefenaars van vrije beroepen (juristen,...), winkeliers, rijkere ambachtslieden of herbergiers hadden hiervoor een geschikte functie, ze voorzagen vaak in een vast verzamelpunt voor de buurt en beschikten over de nodige middelen⁴¹. Deze politieke connecties konden dus kansen bieden om onderlinge verhoudingen in de directe leefomgeving om te buigen.

Hiermee is het derde gevolg van de institutionalisering van de gebuurten aangeraakt, namelijk de toenemende druk op de interne relaties. Vooral met de meer welvarende buurtbewoners en geprivilegieerde groepen die vrijgesteld waren van stadsbelasting, zoals bijvoorbeeld geestelijken en personen verbonden met de Raad van Vlaanderen ontstonden spanningen. We illustreren dit met twee sprekende voorbeelden uit velen.

Het eerste geval doorprijkt eventuele ideaalbeelden over perfect coherente buurtgemeenschappen zonder factievorming die steeds als één man achter de verkozen brave dekens-buurtvaders zouden staan. Jan Martens, Pieter Beernaert en een dozijn andere bureu uit de middel-Oudburg te Gent startten op 10 oktober 1712 een procedure tegen meester apotheker Jacques de Suttere en Carel Bauwens, respectievelijk de net afgezwaaide deken en ontvanger van hun gebuurte. In hun rekest tot de schepenen van de keure maakten ze duidelijk dat ze het niet eens waren met de rekening die een dag daarvoor *en petit comité* (in hun afwezigheid) in een herberg was voorgelegd. Daaruit bleek dat de opbrengsten van de "burenrechten" (doodschulden, trouwgelden, willecommen, kerven) onder meer gebruikt waren om de kosten te dekken voor het opgelegde logement van vier soldaten. Volgens de aanklagers moesten dergelijke collectieve bestedingen naar draagkracht gefinancierd worden, namelijk door een speciale omhaling via de verdeelsleutel van het huisgeld. Zo was er een hoogoplopend conflict ("groote wo[o]rden") ontstaan tussen hen en de deken "benevens eenighe van sijne liege, ofte bende". Andere leden van de factie van het

⁴⁰ Zie over deze tussenpersonen o.a. G. Rooijackers, "Opereren op het snijpunt van culturen: Middelaars en media in Zuid-Nederland", in: P. Te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij*, 248-50, 268, 281. Over statusconflicten in de buurt: D. Garrioch, "House Names, Shop Signs and Social Organisation in Western European cities, 1500-1900", *Journal of Urban History*, 21, 1994, 35-36.

⁴¹ Zie S. D'Cruze, "The Middling Sort in Eighteenth-Century Colchester: Independence, Social Relations and the Community Broker", in: J. Barry en C. Brooks, (eds.), *The Middling Sort*, 194-196.

afgetreden bestuur hadden achteraf de rekening getekend (op 8 én 9 oktober). Wat was de kern van het probleem? De groep van het oude bestuur bestond vooral uit rijkere burenen: “sij sijn besittende, ende bewoonende huysen van groote huere, als onder andere van veertich, vijftich, jae selfs van over de hondert ponden grooten, ende diversche van d’appellanten alleenelyck huysen ende comoditeyten van dieren van ses, acht, thien, a twaelf ponden grooten”⁴². Het oneigenlijk gebruik van de boni van de gebuurte om kosten voor militairen te dekken zou betekenen dat met het “ghelt vanden aermen ambaghtsman” de logementen betaald werden terwijl dit eigenlijk moest dienen voor “eene heerlijcke recreatie. Daer van den ambaghtsman die heele daeghen ende nachten tot maintien van sijne familie moeten wercken ende slaven ende nauwelyckx binnen een rondt jaer sich selven eens en vermaectt ofte recreert, altijd sekerl[ijck] gepriveert saude sijn”⁴³.

Het tweede geval betreft het straten. De deken van de gebuurte van de Poel en de St.-Michielsstraat richtte in augustus 1684 een verzoek tot de Raad van Vlaanderen om de “autorisatie” te krijgen om een weduwe die onder de directe bescherming van het hof viel, negen gulden te doen betalen. Het ging om Anne Le Poire, de douairière van wijlen raadshere Remacle van Schoone. Ze weigerde haar (naar verhouding van het huisgeld bepaalde) aandeel in de kosten van in de buurt uitgevoerde werken te betalen. Haar juridisch adviseur beriep zich op akkoorden uit 1497 en 1585, waarbij beloofd was door de schepenen van de keure dat de president, de raadsheren én hun douairières, van alle denkbare lasten vrijgesteld waren en altijd zouden blijven. Bijgevolg kon de regeling uit 1671 niet op haar van toepassing zijn. Verder werd in het dossier een schijnbaar futiel maar bij nader toezien fundamenteel probleem aangesneden. In de teksten voor Le Poire werd betoogd dat de weduwe op 8 juli 1684 “voluntairelick ende buyten obligatie” aan de deken een *gift* van “een pont thien schellingen” (omgerekend : 9 gulden) had geschonken, voor werken aan de straat naast haar huis, voor een deelproject van het grote project van de reparatie van de kasseien. Bovendien werd geargumenteed dat de gebuurte bepaald niet om negen gulden verlegen zat, aangezien de deken “eene notable somme in bursen heeft, de selve gemeene gebueren competeren[de], de welcke eenighe vande selve gebueren willen dispensereren niet jegenstaen[de] dese arme conjuncture des tijts”. De som geld op zich was dus voor geen van beide partijen de essentie. De deken was bereid in naam van de gebuurte een schenking van de douairière te aanvaarden, maar vermeldde daar wel op dat dit geen effect mocht hebben op “het gonne sij *schuldich* is over de cotte van haer huysse volgens den taucx a drij stuyvers ter ponde” voor het hele reparatieproject in de gebuurte. Al ging het om een

⁴² RAG, RV1., nr. 25680, Repliek (op het Antwoord), nr. 29. Het vorige citaat komt uit artikel 17 en het volgende uit artikel 31.

⁴³ Dit conflict wordt uitgebreider behandeld in Jacobs, “Sociaal kapitaal”.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

soortgelijke som in geld, er lag een wereld van verschil tussen beide⁴⁴. Informele gunsten waren juridisch afdwingbaar plichten geworden. Dit gaf aanleiding tot vele conflicten, waarbij dekens vaak gelijk kregen van het stadsbestuur⁴⁵. Door de "alliantie" met de gebuurten slaagde het Gentse stadsbestuur er in om vele geprivilegieerde en andere groepen mensen te doen betalen voor collectieve lasten als het onderhoud van de straten, het lopen van wacht en het inkwartieren van troepen. Vanzelfsprekend was dit niet. In vele andere steden waren zij hiervan vrijgesteld. De stadsbesturen van Lier en Nijvel probeerden in dezelfde periode tevergeefs om de deurwaarders van de Raad van Brabant dezelfde kosten op te leggen⁴⁶. Gelijkaardige spanningen deden zich op vele plaatsen voor. In Brussel waren personen verbonden met de Collaterale Raden vrij van diverse belastingen, overigens tot ergernis van de publieke opinie⁴⁷. De ontvangers en controleurs van de Staten van Henegouwen verzochten om vrijstelling van de financiering van het wacht lopen in de kleine steden en dorpen van hun graafschap, en ook de officieren van de munt in Antwerpen trachtten deze bijdragen te ontlopen⁴⁸. De spanning tussen magistraten die collectieve taken wilden opleggen, en diverse groepen en corpora die hieraan probeerden te ontsnappen op basis van hun privileges vormde een structureel spanningsveld in de maatschappij van het Ancien Régime. De organisatie van taken op geografische basis (buurten, wijken) sneed immers dwars doorheen de corporatieve scheidingslijnen.

Tenslotte komen we tot een vierde effect van de groeiende "inschakeling" van de gebuurten door het stadsbestuur. Het feit dat ze een reeks taken organiseerden, en dat ze een soms belangrijke financiële bijdrage leverden, plaatste hen in een onderhandelingspositie die niet altijd even ongunstig genoemd kan worden. De machtsverhoudingen waren uiteraard ongelijk, maar toch kon het stadsbestuur de verzuchtingen van buurtbewoners niet gemakkelijk zomaar naast zich neerleggen. Dit proces van dynamische interactie tussen stadsbestuur en buurtbewoners in de 17de en 18de eeuw zullen we onderzoeken voor vier terreinen: het ruimtelijke kader van de buurt, de ordehandhaving in de stad, de armenzorg en de regulering van kleine conflicten.

⁴⁴ RAG, RVI., nr. 17902. Zie ook RAG, RVI., nr. 21343 en nr. 24803. In de late Middeleeuwen werden kleine openbare werken ook al gefinancierd door buurtschappen, M. Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Gent, (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde XV), Gent, 1990, 107. Mogelijk gebeurde dit op de beschreven informele manier.

⁴⁵ Diverse voorbeelden in SAG, Reeks 348 (stadsprocessen), bijvoorbeeld 340, 1749 ; 268, 1750 ; 301, 1750 ; 316, 1763 ; 79 (geen datum).

⁴⁶ ARA, Off. fisc., nr. 8431, Lier, 1691 en Ibidem, nr. 8380, Nijvel, 1703.

⁴⁷ ARA, GRS, 681 bis, 23 december 1659 ; 682, 2 februari 1681. In 1658 en 1682 zagen de Geheime Raad en de Raad van State voor een jaar af van deze privileges, 681 bis, 22 mei 1658 ; 682, 2 en 3 juli 1682.

⁴⁸ ARA, GR0, 128, 7 januari 1768 (Henegouwen) ; Off. fisc. 7414, 28 mei 1674 (Antwerpen). Beide pogingen kenden geen succes.

2. “Voor wat hoort wat”. Vier terreinen van interactie

Ruimtelijke ordening

Bij plannen tot verandering van het materiële uitzicht en de bestemming van de straat was het gebruikelijk om de buurtbewoners te raadplegen. Als twee schepenen, de stadssecretaris, de politiemeesters en de erfscheiders in 1662 voorstelden om een smal, kronkelend straatje af te sluiten werd dit plan niet uitgevoerd omdat de omwonenden hun veto stelden⁴⁹. In 1633 waren de geburen van de Hoogstraat, de Poel en de Drabstraat bijzonder verontwaardigd omdat een ondernemer een zoutraffinaderij had opgericht zonder hen te raadplegen. De magistraat gaf hen volmondig gelijk, en legde de raffinaderij onmiddellijk stil⁵⁰. Dit was de gangbare procedure: niet alleen was het verboden om aan gemeenschappelijke muren te werken zonder toestemming van de burenen, tevens gaf men bij conflicten in eerste instantie steeds diegene gelijk “die daerof verbod doet, tot dat anders geordonneert zij”⁵¹. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een fabrikant die dertig jaar later een zoutraffinaderij wou gaan uitbaten in de Sint-Lievensstraat eerst aan zijn burenen vroeg of ze schriftelijk wilden bevestigen dat ze hier geen bezwaar tegen hadden⁵². Op 12 september 1650 ondertekenden een elftal mensen, inclusief minstens vier vrouwen, die op of rond de Grote Huidevettershoek woonden, in eigen naam een gespierde verklaring dat “Wij (...) ons (...) opposeren” tegen de kalkschuur die buurman Pauwels Hauwaert van plan was te laten maken. Omdat ze vreesden dat dit schadelijk zou kunnen zijn voor henzelf en voor hun huizen, spraken ze af zich op een of andere manier te verzetten en daarvan samen de onkosten te dragen. Een maand later richtte de deken een rekest tot de schepenen van de keure. Hij meldde in naam van de gebuurte van de Grote Huidevettershoek dat door het geplande project van Hauwaert, met alle overlast van stof, naast henzelf, hun huizen en de rivier ook het gemeenschappelijk bleekplein dat er al meer dan honderd jaar lag, bedorven zou worden. Het plan van Hauwaert werd verhinderd⁵³. Diverse andere voorbeelden suggereren dat er in de 17de eeuw een relatief grote collectieve controle bestond op de private ruimte⁵⁴. In hoeverre deze behouden bleef in de loop van

⁴⁹ SAG, IGD1, 2, 7 en 17 maart 1662.

⁵⁰ SAG, Reeks 93, 44, f. 45 en 30 oktober 1633.

⁵¹ *Costumen*, 167-168.

⁵² SAG, IGD1, 2, 6 juli 1662.

⁵³ RAG, RVL., nr. 24229. Er waren immers archiefstukken voorhanden waarin de gebuurte als partij in milieukwesties rond dat bleekplein vroeger succesvol had kunnen optreden: een beslissing van de schepenen op 17 september 1539 en vooral op 26 april 1575.

⁵⁴ H. Deceulaer, “Stadsbestuur en buurtbewoners”, passim, en voor Antwerpen: M. Jacobs, “De Tiberiades van de Lange Gang (Antwerpen, tweede helft 17de eeuw). Een bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis”, in: C. De Backer (ed.), *Cultuurhistorische Caleidoscoop, aangeboden aan Prof. Dr. Willy Braekman*, Gent, 1992, 257-290.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

de 18de eeuw is moeilijk precies na te gaan aangezien burenruzies meestal mondeling beslecht werden, en omdat uitgebreid bronnenmateriaal dat vergelijkbaar is met de verslagen van Justus Billet ontbreekt voor latere perioden. De formele rechten van buurtbewoners werden in elk geval aangetast vanaf 1715. In dat jaar werd een nieuw bouwreglement uitgevaardigd met enkele bepalingen die flagrant in tegenspraak waren met de costumen. Zo werd onder meer beslist dat tussenmuren in de toekomst zo hoog gebouwd mochten worden als de bouwheer maar wou, zelfs als dit de vensters van zijn burenen zou afsluiten van directe lichtinval. Burenen konden hier niet langer juridisch tegen reageren. Volgens de magistraat zouden op deze manier talloze processen kunnen vermeden worden, en zou het uitzicht van de stad verfraaid worden met vele "schone wercken en hoge gebouwen"⁵⁵. Het heeft er alle schijn van dat de greep van buurten op hun leefomgeving vooral in de tweede helft van de 18de eeuw verzwakte. Onder invloed van de demografische en economische expansie nam de vraag naar grond en woningen hand over hand toe, stegen de vastgoedprijzen en investeerden zoveel eigenaars dat de tijdgenoten van een ware "bâtisomanie" spraken⁵⁶. Gent maakte op het einde van de 18de eeuw een transformatie door van een middelgrote provinciestad naar het eerste industriële centrum van de Nederlanden. Uit diverse verzoekschriften van buurtschappen blijkt dat deze transformatieprocessen niet zonder conflicten over de ruimtelijke ordening en het milieu is verlopen. Kaaien en steigers waar buurtbewoners al eeuwen water haalden, werden steeds vaker gebruikt als los- en laadplaatsen voor kalk en steenkool, wat grote overlast en vervuiling veroorzaakte⁵⁷. Een hele reeks terreinen en straatjes aan het water werden geprivatiseerd en kregen andere bestemmingen⁵⁸. Buurtbewoners werden hierbij in het algemeen niet meer geraadpleegd en als ze protesteerden zette dit weinig zoden aan de dijk. Na een klacht van de bewoners van de Vlasmarkt over het lossen van steenkool stelde de onderbaljuw eenvoudig "als dat het alsoo wesen ofte blijven moeste"⁵⁹. Verschillende industriële ondernemers onttrokken zich niet alleen aan de ruimtelijke normen van hun burenen. Ze kregen van het stadsbestuur vaak een vrijstelling van de klassieke collectieve lasten als het lopen van wacht en het

⁵⁵ Decreet van 28 september 1715, gedrukt in *Costumen*, 390-396. De oudere regels waarmee dit decreet in tegenspraak was staan in *Ibidem*, 167-168 en 174. Zie ook J. Dambryne, "Stedelijk beleid", 78.

⁵⁶ M.F. Lilar en J. Van Cleven, "Gentse bâtisomanie à la Française", in: G. Deseyn en M. Dubois (eds.) *Gent & architectuur*, 77 en J. Dambryne, "De private bouwconjunctuur", 23, 30.

⁵⁷ SAG, Reeks 128, 1-6, 21 juni 1772 (Houtmarkt); SAG, Reeks 114, 8, 22 november 1770 (heerlijkheid van Sint Pieters), 17 september 1773 (Vlasmarkt), 18 juli 1780 (Brabantdam), 9, 18 mei 1790 (Sluizeken). Een bespreking van de stedelijke industriële milieuhinder geeft P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800*, Kapellen, 1987, 69-112.

⁵⁸ SAG, Reeks 93, 51, 10 juni 1776; 93, 52, 6 november 1776, 8 oktober 1781; 93, 53, f. 34v, 1792, f. 39v, 1795.

⁵⁹ SAG, Reeks 114, 8, 17 september 1773.

inkwartieren van soldaten⁶⁰. Het lijkt er op dat de tegenstellingen tussen arme en rijkere buurtbewoners verscherpt werden. In enkele straten namen sommige bemiddelde huiseigenaars hetzij individueel, hetzij samen, bepaalde taken van de buurt over. In de Veldstraat en de Drabstraat werden bijvoorbeeld riolen aangelegd op kosten van een groep huiseigenaars. Zij bekostigden deze, en onderhandelden rechtstreeks met het stadsbestuur zonder dat hun gemeente of deken hier bij betrokken was⁶¹. Ook de spanning tussen de magistraat en de buurtdeken nam toe: in de tweede helft van de 18de eeuw werden 58 dekens veroordeeld omdat ze de kasseien niet hadden laten repareren⁶². Het is niet helemaal duidelijk of deze vonnissen wijzen op een toenemende verwaarlozing van de buurttaken, dan wel op de sterkere bekommernis bij de overheid om de toestand van de straten. Verder onderzoek naar de transformaties in de sociale en culturele constructie van de stedelijke ruimte in de late 18de en vroege 19de eeuw is aangewezen. Het ruimtelijk kader waarbinnen relaties tussen individuen en groepen zich afspelen blijft in vele sociaal-historische studies jammer genoeg onderbelicht. Nochtans hadden en hebben veranderingen in de stedelijke omgeving (stadsplanning en "esthetische verbeteringen", rechten in verband met doorgang of het halen van water,...) belangrijke implicaties voor de relaties, de conflicten en de levens van vele stedelingen. Het lijkt er op dat we van een veelbelovend, en nog grotendeels braakliggend terrein kunnen gewagen⁶³.

Ordehandhaving

Waar we een zekere collectieve controle vaststelden op de ruimtelijke ordening kan hetzelfde gezegd worden over een ander terrein waarover de gebuurten taken krijgen, met name de ordehandhaving. Er werd reeds gewezen op de pacificerende en sanctionerende rol van de gemeente(deken). In vele geburgerreglementen werd een boete op ruziemaken tussen burens voorzien⁶⁴. Als het stadsbestuur vanaf de tweede helft van de 17de eeuw een nachtwacht liet organiseren (en financieren) door de gebuurten, borduurde men in feite voort op een oud patroon van semi-formele zelfregulering. Traditioneel werd voorgeschreven dat poorters elkaar te hulp moesten snellen bij gevaar, en dat ze de overheid moesten bijstaan in haar optreden tegen misdadigers⁶⁵. Verschillende indicaties wijzen inderdaad op de actieve tussenkomst van buurtbewoners en omstaanders bij incidenten.

⁶⁰ P. Van Heesvelde, *Arbeid in verandering te Gent in de 18de eeuw: de textielnijverheid, de glasblazerij en de suikerraffinaderij*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1990, 58-59.

⁶¹ SAG, Reeks 93, 51, f. 255, 6 december 1776 ; 93, 52, f. 204-208, 1784.

⁶² A.M. Roets, "Rudessen, dieften en andere crimen". *Misdadigheid te Gent in de zeventiende en achttiende eeuw: een kwantitatieve en kwalitatieve studie*, ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1986-87, 289.

⁶³ Opgemerkt door L. Hollen Lees, "The challenge", 11-12. Een case study is: M. Jacobs, "De Tiberiades van de Lange Gang". Zie ook de interessante reflecties van P.J. Taylor, "Ingebed etatisme en de sociale wetenschappen: een opening naar nieuwe ruimten", *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 28, 1994, 13-33.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

Slachtoffers van diefstal gingen vaak zelf op onderzoek uit, soms samen met hun burens. Als de dader door geruchten en het mobiliseren van collectieve informatiekanalen gevat kon worden, werd vaak een informele regeling gesloten. Nadat de dief de goederen had teruggegeven of vergoed, en in ruil soms op een fikse pak slaag was getraakteerd, zag de bestolene in vele gevallen af van verdere rechtsvervolging⁶⁶. Zelfs bij zwaardere criminaliteit lieten burens zich niet onbetuigd. Zo hielden gewone omstaanders collectief een dronken man in bedwang die eerder een stadshellebaardier had doodgestoken in een herberg⁶⁷. Arrestaties gebeurden vaker met fysieke steun van de omstaanders of het slachtoffer. Het feit dat de buurtbewoners actief optraden in de ordehandhaving impliceerde wellicht dat deze in staat waren om eigen accenten te leggen. Verschillende buurtschappen reageerden zo in 1680 bevestigend op de vraag van het stadsbestuur of men 's nachts opnieuw wacht wou lopen, maar stelden tegelijk hun voorwaarden. Allereerst verklaarde men niet ter verantwoording geroepen te willen worden als rustverstorende soldaten of burgers iets zou overkomen in hun buurt. Verder vroegen meerdere gebuurten om wapens, aangezien het Franse leger deze bij de bezetting van Gent in 1678 in beslag had genomen. Uit diverse latere archiefstukken blijkt trouwens dat verschillende gebuurten over wapens beschikten⁶⁸. Een en ander lijkt dus te wijzen op een eerder collectieve regulering, waarbij het stadsbestuur, de hoog- en onderbaljuw en de stadshellebaardiers niet het geweldmonopolie uitoefenden. Door de zwakheid van het stedelijk repressieapparaat kregen de buurten niet alleen een grotere verantwoordelijkheid, maar ook een zekere invloed op de uitkomst van de vervolgingen. Sommige misdaden werden bijvoorbeeld pas opgelost omdat de autoriteiten met aandacht naar de geruchten in de stad luisterden. Op het einde van de 17de eeuw gebeurde het soms dat verdachten op een schavot werden geplaatst om meer over hen en hun eventuele

⁶⁴ Expliciete sporen in de rekeningboeken zijn vrij zeldzaam. Zie bijvoorbeeld in het gebuurteboek van de Voormuide, BUG Hs., nr. 14398, f 18 v : "Ontfaen een boete van Jan de Moerloose over querelle j[e]ghens Arnout de Meyer : sol. Moerloos 2 schellingen"(omstreeks 1709).

⁶⁵ R.C. Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVde eeuw*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, nr. 16, Brussel, 1954, 48, 134, 241.

⁶⁶ A.M. Roets, "Rudessen", 19, 200-202, 210-214, 242. Dit werd ook vastgesteld voor kledingdiefstal: M. Vanbellinghen, "De illegale verspreiding van textiel. Antwerpen 1775-1785. Een studie over stedelijk sociaal leven en veranderend consumptiegedrag", ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1993-1994, 161-170. Zie ook: S.G. Reinhardt, "The Selective Prosecution of Crime in Ancien Régime France: Theft in the Sénéchaussée of Sarlat", *European History Quarterly*, 16, 1986, 13-19.

⁶⁷ H. Deceulaer, "Stadsbestuur en buurtbewoners", p. 19.

⁶⁸ SAG, Reeks 128, 1-6, 1680 ; Reeks 128, 11.

vroegere misdaden te weten te komen⁶⁹. In de costumen was trouwens gestipuleerd dat bepaalde maatregelen niet genomen mochten worden zonder de impliciete goedkeuring of tolerantie van de buurtbewoners. Zo mochten verdachte poorters pas gearresteerd worden zonder voorafgaande informatie te nemen als er over de betrokken persoon “gemene faeme en renomé” bestond. Ook kon niemand gedwongen worden zijn huis te verlaten tijdens het lopen van een huurcontract, behalve wegens oneerbaarheid of “onpaysibelickheit in de gebuerte”, wat in het laatste geval impliceert dat burenhierbij een rol speelden⁷⁰. Wetsovertredingen die de buurt niet als een misdaad beschouwde, bleven vaker onopgehelderd. Men kon “vergeten” verdachten aan te geven, gestolen goederen niet herkennen, niet helpen bij arrestaties of vragen om informatie negeren. In 1668 werden er bijvoorbeeld plakbrieven verspreid als protest tegen een nieuwe belasting op de gebuurten. Het stadsbestuur tilde zeer zwaar aan deze zaak, loofde een beloning uit van 2000 gulden, maar slaagde er nooit in de daders te vatten, omdat blijkbaar niemand iets gezien had⁷¹. Na een relletje in 1683 verklaarde een kleermaker dat hij de roerige menigte wel had gezien vanuit zijn deurgat, maar “mits de duysternisse” jammer genoeg geen namen kon noemen⁷². In de late 18de eeuw bestond er in verschillende volkswijken weinig animo om de autoriteiten te helpen bij het opsporen van jongerenbendes gespecialiseerd in diefstal van kleding en kleine luxeproducten. Zo konden deze veel goedkoper verspreid worden⁷³. Soms ging men verder dan dergelijke vormen van lijdzaam verzet. In de vroege 18de eeuw werden brandewijnsmokkelaars meer dan eens in bescherming genomen door grote groepen omstaanders, die de ordehandhavers beletten de smokkelaars te arresteren en hun waar in beslag te nemen. Twee keer bevrijdde een mensenmassa zelfs enkele deserteurs die voor executie werden opgeleid⁷⁴. Een dergelijke invloed van de buurten binnen spanningsvelden met de lokale elites, is wellicht groter als de magistraat over weinig andere controle-middelen beschikte, zoals een lokaal repressieapparaat. In de 17de eeuw stond dit vrij zwak; de soldaten van het garnizoen konden weliswaar worden ingeschakeld bij zware onlusten, maar van een brede, dagdagelijkse politionele regulering was geen sprake vóór de tweede helft van de 18de eeuw. In 1752 werd een betaalde politiemacht ingesteld van 47 personen, en op het einde van het Ancien Régime was dit aantal “wakende mannen” al opgelopen tot 200⁷⁵.

⁶⁹ A.M. Roets, “Rudessen”, 110. Zie ook in verband met geruchten L.Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen, 1947, 126.

⁷⁰ *Costumen*, 100, 124; L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*, 107.

⁷¹ SAG, 1GD1, 12, 5 mei 1668.

⁷² A.M. Roets, “Rudessen”, 196.

⁷³ C. Lis en H. Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw*, Turnhout, 1990, 78, M. Vanbellinghen, “De illegale verpreiding”, 168-169.

⁷⁴ A.M. Roets, “Rudessen”, 196, 222, 236. Vergelijk met A. Farge, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*, Parijs, 1979, 188.

⁷⁵ P. Lenders, *Stad*, 384, 414.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

Naast een officieuze impact probeerden de gebuurten de juridische besluitvorming ook op een meer officiële manier te beïnvloeden. Toen het stadsbestuur op het einde van de 17de eeuw het stoken van Sint-Jansvuren verbood en de burenen van de Burgstraat zich hier niet aan stoorden, werd de deken gesanctioneerd door de magistraat. Op de buurtvergadering van 4 juli 1694 werd door de verzamelde burenen bij meerderheid van stemmen echter beslist alles te “pardonneren”, de zaak te laten rusten en financieel te regelen met de deken⁷⁶. Een ander voorbeeld van de autonome standpunten die buurtbewoners konden innemen kan worden geïllustreerd aan de hand van een arrestatie in 1706. Op een zomeravond waren twee personen op wandel met een ladder onder hun arm, en enkele zakken goederen, waarvan ze de herkomst niet onmiddellijk konden verduidelijken. Ze werden gearresteerd door de onderbaljuw (de assistent van de hoogbaljuw), die als vertegenwoordiger van de vorst bevoegd was verdachten op te sporen, getuigenissen af te nemen en de beschuldiging te formuleren. Het behoorde tot zijn taak om de schepenen te verzoeken om een vonnis te vellen, en soms diende hij een advies in met betrekking tot de uitspraak. In het geval van de wandelaars met de ladder stelde hij voor hen de stad uit te zetten. Volgens hem ging het om vreemdelingen, die al een hele tijd allerlei “onbehoorlijke personen” over de vloer kregen. De pastoor van de parochie sloot zich daarbij aan, en merkte op dat de verdachten inderdaad van bedenkelijk allure waren. De deken en de gebuurte dienden echter een schriftelijke verklaring in waarin ze argumenteerden dat één van de verdachten steeds “eerlijk huys heeft gehouden”, zonder dat er iets op hem aan te merken viel⁷⁷. Een groot aantal van zulke verklaringen zijn bewaard. Meestal stelde men een buurtbewoner die in opspraak gekomen is zeer goed te kennen, “en dat niemant occasie en heeft gehad om van hem te claeghen”⁷⁸. Telkens stond de eer en de reputatie, kortom het sociaal kapitaal, van medebewoners centraal. De gebuurte nam hierover eigen standpunten in, en ging soms in tegen andere machtspersonen of -centra. Dit is niet onbelangrijk, aangezien de reputatie en het verleden van de verdachte de opstelling van de baljuw en de schepenen in de Vierschaar zowel in positieve als negatieve zin konden beïnvloeden⁷⁹.

⁷⁶ BUG, Hs. nr. G 14933, 4 juli 1694.

⁷⁷ SAG, Reeks 113, 2, 13 en 19 juli 1706.

⁷⁸ Bijvoorbeeld SAG, Reeks 318 bis, 23 oktober 1637, 10 februari 1649; SAG, Reeks 128, 5, 11 november 1679; 128, 1, 25 februari 1696; 128, 4, 29 april 1710; SAG, Reeks 113, 3/4, 1751. Zie over dit fenomeen onder andere: S.G. Reinhardt, “Selective prosecution”, 19; P. Piasenza, “Juges, Lieutenants de police et bourgeois à Paris au XVIIIe et XVIIIe siècle”, *Annales Économies Sociétés Civilisations*, 45, 1990, 1206-1207; B. Garnot, “Pour une histoire nouvelle de la criminalité au XVIIIe siècle”, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, nr. 584, 1993, 297.

⁷⁹ L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*, 124-125, R.C. Van Caenegem, *Strafrecht*, 33, 73, 313 en van dezelfde auteur, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVde eeuw*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren, nr. 19, Brussel, 1956, 186, 245.

Uit een analyse van meer dan 5000 rechtszaken kwam Anne Marie Roets tot de conclusie dat personen zonder vaste woonplaats strenger bestraft werden, terwijl diegenen die in Gent woonden een toegeeflijkere behandeling genoten⁸⁰. Tekenend is eveneens dat er twee gevangnissen in de stad waren: voor de poorters de "relatief open" stadsgevangenis op de Korenmarkt en het imposante, zwaar bewaakte Gravensteen, waar personen van buiten de stad en verdachten van zeer zware misdaden werden opgesloten⁸¹. In de internationale literatuur hebben meerdere auteurs gesuggereerd dat dergelijke tussenkomsten van burens en/of verwanten een grote invloed hadden op de houding van elites in vervolgingen en rechtspraak⁸². Stedelingen met een stevige lokale verankering in het buurtleven, de ambachtswereld of de broederschappen genoten een zekere rechtsbescherming. Als deze geschonden werd aarzelden hun burens, collega's of vrienden niet om te protesteren via verzoekschriften. Vaak wordt gesteld dat zij er dan ook van af kwamen door de betaling van een boete of een andere, informele regeling. Vreemdelingen werden daarentegen sneller gearresteerd of gemarteld, kregen vaker fysieke straffen en werden frequenter opgehangen dan poorters⁸³. Dit alles suggereert dat de rol van de juridische willekeur in het strafrecht van het Ancien Régime - belichaamd door de extraordinaire procedure, de "arbitraire correctie" en de pijnbank - enigszins genuanceerd dient te worden. Deze fenomenen die in de literatuur verbonden worden met processen van staatsvorming en een groeiend absolutisme, konden op het lokale terrein in zekere mate beïnvloed worden door de publiek opinie⁸⁴.

De hardere behandeling van vreemdelingen benadrukt opnieuw het belang van enkele klassieke thema's uit de rechtsgeschiedenis, bijvoorbeeld de bepaling in vele stadscostumen die voorschreef dat poorters die elders een misdaad begaan hadden het recht hadden om voor de eigen schepenbank gevonnist te worden.

⁸⁰ A.M. Roets, "Rudessen", 93.

⁸¹ R. Poelman, "Misdaad en straf in het oude Gent", *Jaarboek Heemkundige Kring de Oost-Oudburg*, 26, 1989, 22. In Mechelen werden krijgsgevangenen en landlopers ook in aparte gebouwen opgesloten, L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*, 458-459.

⁸² Naast reeds vermelde studies, bijvoorbeeld B. Lenman en G. Parker, "The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe", in: V.A.C. Gatrell, B. Lenman en G. Parker (eds.), *The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, Londen, 1980, 22, 34; C.B. Herrup, *The Common Peace. Participation and the Criminal Law in Seventeenth Century England*, Cambridge, 1987, 87, 92, 122; G. Swerhoff, "Devianz in der alteuropäischen Gesellschaft. Umriss einer historischen Kriminalitätsforschung", *Zeitschrift für Historische Forschung*, 19, 1992, 391.

⁸³ L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*, 419, 490; R.C. Van Caenegem, *Strafprocesrecht*, 72, 226. Vergelijk F. Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden, 1650-1800*, Amsterdam, 1994, 39-40; C.B. Herrup, *Common Peace*, 198-199, S. Reinhardt, "Selective prosecution", 19.

⁸⁴ Dit werd al gesuggereerd door R.C. Van Caenegem, *Strafprocesrecht*, 187, en D. Berents, "Galg en rad: "wrede straffen" in laat-middeleeuws Utrecht", in: H. Diederiks en H. Roodenburg (eds.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, 1991, 98.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

Deze regel is vooral beschouwd geworden als een middel om invloed te verwerven over het hinterland van de stad, en als een symbool van stedelijke autonomie⁸⁵. Daarnaast vergrootte deze regel echter ook de rechtszekerheid van de Gentse poorters, aangezien deze niet als vreemdelingen berecht werden voor een andere rechtbank⁸⁶. Het verklaart eveneens waarom de intrekking van deze bepaling voor Gent door Karel V in 1540 een straf voor de opstandige stad was: hierdoor werd niet alleen een politiek-juridisch machtsmiddel uitgeschakeld, maar werd ook de collectieve rechtszekerheid van Gentse poorters buiten hun eigen stad aangetast. In dezelfde zin kan de verbanning uit de stad beschouwd worden, de straf die zowel in de Middeleeuwen als in de Nieuwe Tijd (tot 1750) het meest werd uitgesproken in de stedelijke criminele rechtspraak⁸⁷. Naast het doorbreken van - vooral voor de armen - levensnoodzakelijke banden met burens en verwanten werden de bannelingen vreemdelingen in hun volgende verblijfplaats, met alle gevolgen van dien voor hun juridische positie.

Armenzorg

Een differentiatie tussen poorters en vreemdelingen kan ook worden aangetroffen in het derde probleemveld waarbinnen we de interacties tussen stadsbestuur en buurten onderzoeken, namelijk het sociaal beleid. De armenzorg was sterk lokaal gebonden, aan arme vreemdelingen werd regelmatig bevolen de stad te verlaten⁸⁸. De magistraat probeerde de buurten in te schakelen in deze uitsluitingspolitiek en verplichtte de dekens vanaf 1663 regelmatig lijsten van vreemdelingen door te geven die in hun buurt waren komen wonen. Vaak werd ook voorgeschreven dat de buurt geen "willecom" van vreemdelingen mocht ontvangen zonder toestemming van het schepencollege⁸⁹. Dit alles werd niet altijd op evenveel enthousiasme onthaald. Diverse malen kloeg het stadsbestuur dat deze bepalingen niet werden nageleefd, en in latere ordonnanties werden dikwijls boetes voorzien voor het niet doorgeven van de lijsten, of voor het verzwijgen

⁸⁵ J. Decavele, "De Gentse poortelij en buitenpoortelij", in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, Liber Amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, 65-66 ; R. Poelman, "Misdaad", 21-23 ; R. Van Uytven, "Burgerrecht", 21.

⁸⁶ M. Boone, "Droits de bourgeoisie et particularisme urbain dans la Flandre bourguignonne et habsbourgeoise (1384-1585)", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, (ter perse).

⁸⁷ R.C. Van Caenegem, *Strafrecht*, 24, 103, 137-155. Tot het midden van de 18de eeuw bekleedden banstraffen 50 tot 70 % van het totaal aantal straffen. Vanaf dan werd opsluiting belangrijker, A. M. Roets, "Rudessen", 99.

⁸⁸ R. Felix, "Bedelarij in Gent in de 18de eeuw", ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1985-1986, 19-25.

⁸⁹ SAG, Reeks 108, 5, 13 september 1713. Hernieuwd op 28 januari 1728, 28 januari 1730, 10 november 1750 en 14 augustus 1776.

van de aanwezigheid van vreemdelingen⁹⁰. Om de dekenen te vermanen onmiddellijk hun lijsten door te geven, waren in de tweede helft van de 18de eeuw de reeds eerder vermelde voorgedrukte formulieren beschikbaar, waar enkel de naam van de deken op moest ingevuld worden⁹¹. Of deze maatregelen veel effect sorteerden is nog maar de vraag. De term "vreemdeling" is immers een ambivalente categorie, die louter een gevolg is van een classificatieproces waarvan de criteria sterk kunnen verschillen naargelang de periode en de classificator⁹². Het feit dat de controles in de eerste plaats door de buurtdeken zelf moesten gebeuren, maakte dat dit proces waarbij iemand als vreemdeling of als Gentenaar werd gecatalogeerd zich vooral in de buurt zelf afspeelde. Uit een notitieboek van de armenkamer waarin alle namen van vreemdelingen werden genoteerd die door de dekenen werden medegedeeld, blijkt dat op 212 gebuurten er in 1771 slechts 10, en in 1785 maar 30 effectief zulke namen doorgaven⁹³. De politiek van het stadsbestuur om allochtone armen de stad uit te drijven lijkt dus pas succesvol te kunnen zijn als deze ook door de buurtbewoners als storend werden ervaren⁹⁴.

Enkele aanwijzingen suggereren opnieuw dat de (ge)buurten hun rol ruimer interpreteerden, en deze een semi-autonome invulling gaven. Dekens en burens bemiddelden meer dan eens voor steun bij officiële instanties voor armen uit hun buurt, hoewel dit eigenlijk de taak van de parochiepriester was⁹⁵. Zo vroegen de deken en de burens van de Brabantdam in 1631 om hulp voor de weduwe Tanneke Claeynsen, "dewelke gecommen is tot sulcke armoede ende miserabelen gestaethede dat sy naect ende bloot is van cleederen ende daeghelicks met haer jongste dochterken (...) honger zijn lijdende". Eerder was ze door "eenige goede lieden geassisteerd" geweest. In diverse studies wordt gewezen op het belang van reciprociteitsrelaties in buurten voor tijdelijke hulp, krediet, steun aan zieken, maar door het informeel karakter van deze transacties is het moeilijk deze

⁹⁰ SAG, Reeks 108, 5, 31 augustus 1754 ; SAG, Reeks 110, 7, 22 mei 1790.

⁹¹ Enkele zijn bewaard in BUG VI. Bl., III, V 6, 24 februari 1757, 18 maart 1771, 29 augustus 1785.

⁹² Vandaag worden personen met een andere nationaliteit en vooral niet-Europeanen als vreemdeling beschouwd, in de hier bestudeerde periode werden alle niet-Gentenaars die nog geen jaar en één dag in de stad woonden in principe vreemdeling genoemd. Zie over de constructie van vreemdelingen: F. Egmond, *Verkeerde Pad*, 248-256 ; E. Deslé, "Historici ontdekken migranten. Kritische opmerkingen bij een nieuw onderzoeksterrein", in: E. Witte (ed.), *Denken over migranten in Europa*, Brussel, 1992, passim.

⁹³ SAG, Reeks 81 (armenkamer), 578.

⁹⁴ Dergelijke remmen worden besproken door M. Dinges, "Frühneuzeitliche Armenfürsorge als Sozialdisziplinierung? Probleme mit einem Konzept", *Geschichte und Gesellschaft*, 17, 1991, 12-15.

⁹⁵ SAG, Reeks 128, 128/11, 20 augustus 1631 ; R. Felix, "Bedelarij", 25.

⁹⁶ C. Lis en H. Soly, *Te gek*, 127, 217 en van dezelfde auteurs "Neighbourhood social change", 11-17 ; J. Boulton, *Neighbourhood*, 87-98, 138, 273 ; M. Dinges, "Frühneuzeitliche Armenfürsorge", 20-25 ; G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854*, Hilversum, 1994, 223-226.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

precies in kaart te brengen⁹⁶. Het uitoefenen van surveillerende taken gaf gebuurten en hun dekens de mogelijkheid tot het beïnvloeden van processen van sociale uitsluiting en bescherming. Bij bepaalde bedelingen konden dekens beslissen wie een toelage kreeg, en wie niet. In het kader van een liefdadigheidsactie in de winter van 1776 moesten vertegenwoordigers van het stadsbestuur "ontbieden de respectieve dekens der gebuurten, ten ynde van hun aen te weysen de huysen der arme ende noothebbende menschen"⁹⁷. Wellicht zullen diegenen die aan de normen van de buurt en de deken beantwoordden hoger op de lijst hebben gestaan dan de anderen.

Kleine conflicten

Gelijkaardige mechanismen kunnen we tenslotte ook aantreffen bij de civiele zaken en de regulering van kleine conflicten. In 1684 getuigden de deken en de buren van de Baillestraat in het voordeel van het winkelmeisje Petronelle De Clerck in haar conflict tegen het ambacht van de kruideniers. Het ambacht weigerde om haar officieel als lid te erkennen omdat de notitie van haar tweejarige leertijd niet in de boeken van de nering terug te vinden was. De buren verklaarden daarop dat Petronelle wel degelijk twee jaar en half bij de winkelier Simoen De Smedt "ghedient heeft voor dienstmaerte en winkeldochtere, jae heeft alles moeten gaede slaen ende derigeren tgonne in het huys ende winckel was passerende"⁹⁸. Soms deinsde men er niet voor terug in te gaan tegen de stedelijke autoriteiten zelf: in het kader van een proces van de stad tegen de ticheldekker Jan Coppejans, over door hem uitgevoerde werken, beklemtoonden zijn buren in 1676 dat "hij is een eerlick man, hem stillekens draghen, daeghelicx werckende omme de cost te winnen, noynt gehoort hebbende eenige clachte"⁹⁹. Gezien het groot belang dat in de toenmalige rechtspraak aan getuigenissen werd gehecht¹⁰⁰, moet het belang van de beslissingen die de deken en de gebuurte namen om voor of tegen een buurtbewoner te getuigen niet onderschat worden. Niet voor alle personen nam men het op, en sommigen werden zelfs gestigmatiseerd door het afleggen van negatieve getuigenissen of het verspreiden van geruchten. Van de kleermaker Jan Crommelynck verklaarde de deken aan de armenkamer dat deze al zijn steungeld opdronk, en dat zijn vrouw en kinderen honger leden¹⁰¹. Om diverse redenen hadden Gentenaars er dus belang bij om hun reputatie en hun relaties met de buren te onderhouden.

⁹⁷ SAG, Reeks 110, 5, 29 januari 1776.

⁹⁸ A.R.A., GRS, 178, 22 april 1684.

⁹⁹ SAG, Reeks 347 (Stadsprocessen) C, 3, 9 november 1674.

¹⁰⁰ L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*; R.C. Van Caenegem, *Strafprocesrecht*, 169, 181-193.

¹⁰¹ R. Felix, "Bedelarij", 108.

Conclusie

Het leven in een Gentse straat had belangrijke implicaties, en dit zowel in financiële als symbolische termen. Van leden van een buurte werd in de 17de en 18de eeuw verwacht dat ze regelmatig geld gaven bij overtredingen of overgangsrutuelen van personen, aan vast tarief, én, occasioneel en naar draagkracht, voor het financieren van de van hogerhand opgelegde taken als de nachtwacht, het inkwartieren van soldaten en het repareren van de straten. Algemeen was elke buurtbewoner verplicht om enkele collectieve normen te respecteren. Verplichtingen als persoonlijke aanwezigheid bij het bewijzen van de "laatste eer" bijvoorbeeld kostten tijd. Wie deze overtrad kon beboet worden door de deken. Meer welvarenden konden tot dit dekenschap verkozen worden, een taak die heel wat tijd opeiste. Omgekeerd waren er ook voordelen verbonden aan de buurtverhoudingen. Het wonen in een straat en een buurt creëerde de mogelijkheid tot het opbouwen van diverse vormen van sociaal kapitaal die konden gemobiliseerd worden in minder gunstige sociale en/of juridische omstandigheden. Naast solidariteitsbanden op basis van beroep, familie of vereniging konden buurtrelaties door "gewone Gentenaars" aangewend worden om de touwtjes aan elkaar te knopen op moeilijke momenten, of om onderlinge conflicten te regelen zonder inmenging van de stedelijke rechtspraak. Daarbij kon het institutionele kader van de buurt functioneren als een mogelijk hulpmiddel om andere machtscentra te benaderen of te beïnvloeden, een medaille met twee kanten. Een vraag tot steun aan de armenkamer kon gestoffeerd worden met een verklaring van de deken. In een conflict met een ambacht, met de pastoor, de baljuw of het stadsbestuur kon de buurt een van haar belaagde bewoners beschermen.

Wanneer "kosten" en "baten" tegen elkaar worden afgewogen, wordt het duidelijk dat het resultaat van deze "berekening" sterk kon verschillen naargelang de sociale positie van diegene die de som maakte¹⁰². Zo droegen meer welvarende buurtbewoners zeker na 1671 de grootste financiële last voor de collectieve taken. Rijkere Gentenaars hadden het sociaal kapitaal dat in buurten kon gegenereerd worden doorgaans niet onmiddellijk nodig, zij beschikten vaak over andere middelen of contacten. Dit lag anders voor hun minder welvarende stadsgenoten. Bewoners van bescheiden huisjes betaalden minder huisgeld, maar hadden meer behoefte aan onderlinge steun binnen reciprociteitsrelaties, aan krediet in de buurtwinkels¹⁰³ en aan een zekere rechtsbescherming bij eventuele misstappen. Daarenboven bood de politieke steun van het stadsbestuur de mogelijkheid tot het onttrekken van middelen aan rijkere bureaus voor gemeenschappelijke doeleinden. Zo beschouwd bieden de relaties in de Gentse

¹⁰² Ook geargumenteed door C. Lis en H. Soly, "Neighbourhood social change", 18 en volgende.

¹⁰³ Zie de stimulerende opmerkingen van C. Muldrew, "Interpreting the Market: the Ethics of Credit and Community Relations in Early Modern England", *Social History*, 18, 1993, 163-183, vooral 177-179.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

buurten mogelijk nieuwe perspectieven op de veelbesproken (vooral 18de-eeuwse) terugtrekking van hogere sociale groepen uit het stedelijk gemeenschapsleven en in de privé-sfeer¹⁰⁴.

Naast de sociale aspecten van het buurtleven moet ook aandacht besteed worden aan de interacties van de buurtschappen met de lokale politiek. De buurtschappen vormden een onderdeel van de "civiele maatschappij" die enerzijds als verdedigingsbuffer konden optreden tegen diverse machtscentra, en anderzijds door deze politieke knooppunten strategisch gebruikt konden worden voor allianties, coalities en conflicten. Noch de relaties binnen buurten, noch de verhoudingen die de buurtschappen aangingen met het stadsbestuur kunnen voor heel het Ancien Régime op een tijdloze manier worden geschetst. Vooral in de loop van de 17de eeuw zal de politieke druk op de gebuurten toenemen. Om een reeks maatschappelijke taken te verdelen die de stadskas niet meer kon financieren werd de asymmetrische relatie tussen gebuurte, deken en stadsbestuur door de laatstgenoemde partij aangehaald vanaf het midden van de 17de eeuw. Deze toenemende interactie sorteerde een hele reeks effecten op het buurt- en straatleven. Ten eerste werd de gebuurtestructuur opgelegd en geïnstitutionaliseerd over het hele grondgebied van de stad. Ten tweede kreeg de rol van de deken een nieuwe betekenis. Vooral na 1671 werden de dekens in toenemende mate intermediaire figuren tussen stadsbestuur en buurt. Ten derde genereerde de druk van boven af een groot aantal nieuwe conflicten over de verdeling van de lasten die werden opgelegd, vooral met geprivilegieerde en meer welvarende buurtbewoners. Ten vierde bevorderde het feit dat de magistraat bepaalde taken aan de buurten toebedeelde processen van interactie, onderhandeling en wederzijdse toeëigening, waarbij een zekere manoeuvreerruimte werd gecreëerd. Op een aantal terreinen van het maatschappelijk leven slaagden buurten er op deze manier in een zekere invloed te verwerven. Deze invloed verliep uiteraard binnen ongelijke machtsverhoudingen en was niet voor elk besproken terrein even sterk. Toch kan er voor Gent niet absoluut gesteld worden dat de activiteiten of de samenhang van de buurten noodzakelijk verzwakten als de stedelijke overheid zich sterker met de buurten bezig hield¹⁰⁵. Evenmin kan het aanhalen van de relatie tussen stadsbestuur en buurtbewoners eenvoudig gezien worden in termen van meer of minder "autonomie". Eerder moet dit gezien worden als een proces van dynamische vervlechting binnen ongelijke machtsverhoudingen, als een lokale vorm van "bargaining", waarbij zowel lasten en taken werden opgelegd als nieuwe kansen voor toeëigening gecreëerd.

Deze bevindingen suggereren dat enkele traditionele voorstellingen uit de

¹⁰⁴ D. Garrioch, *Neighbourhood*, 169-182, 190, 202, 257.

¹⁰⁵ Vergelijk met Leiden en den Haag, volgens H. Roodenburg, "'Freundschaft', 'Brüderlichkeit' und 'Einigkeit': Städtische Nachbarschaften im Westen der Republik", in: T. Dekker, P. Höher, P. Post en H. Siuts (eds.), *Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland*, Münster, 1991, 19. Mogelijk verklaart een sterkere fiscale positie waarom lokale autoriteiten in de Noordelijke Nederlanden nauwer betrokken lijken te zijn bij de keuze van de buurtbestuurders en bij het reinigen van de straten.

politieke en juridische geschiedenis van het vroegmoderne Gent aan nuancering toe zijn. In de late Middeleeuwen werd de Arteveldestad politiek gekenmerkt door een institutioneel verankerd systeem van formele vertegenwoordiging van brede lagen van de bevolking via "associatieve participatie"¹⁰⁶. Tegelijk was de rechtszekerheid van de poorters gewaarborgd door een hele reeks formeel vastgelegde rechten. Het opleggen van de *Concessio Carolina* in 1540 door Karel V is echter steeds voorgesteld als een radicale en volledige breuk. De politieke macht van de ambachten in de vertegenwoordigende "Collatie" werd gebroken, en in het strafrecht werd tegelijk een evolutie naar een grotere willekeur vastgesteld. Na de kortstondige opflakking tijdens de Calvinistische republiek zou de Arteveldestad in de door absolutisme en centralisering gekenmerkte 17de en 18de eeuw definitief onderworpen zijn. In deze visie wordt terecht gewezen op het belang van institutionele configuraties, maar gaat men enigszins voorbij aan de complexiteit van concrete problemen in de dagelijkse lokale politiek. Straten moesten nu eenmaal onderhouden worden, misdadigers moesten worden opgespoord, armen geholpen of gecontroleerd en conflicten over tussenmuren geregeld. Gedurende het grootste deel van de hier behandelde periode beschikte het stadsbestuur niet over de financiële, administratieve of politieke middelen om deze taken volledig op zich te nemen. De participatie van het bredere pubiek was daarom noodzakelijk. Dit noopte de magistraat tot het voeren van een omzichtige onderhandelingspolitiek, waarbij compromissen gesmeed moesten worden en allianties aangegaan¹⁰⁷. Zo ontstonden informele politieke mogelijkheden tot beïnvloeding, participatie en toeëigening. In de tweede helft van de 17de eeuw was dit de kracht van de gebuurten. In de late 18de eeuw stegen de accijnsinkomsten, werd het lokaal bestuur hervormd en een politieapparaat opgericht. De magistraat kreeg naast de gebuurten de beschikking over een reeks andere politieke kanalen, en "bureaucratiseerde" haar contacten met de deken via voorgedrukte formulieren. Dit verkleinde wellicht zowel de persoonlijke manoeuvreerruimte van de deken als de invloed van de buurten. Ondertussen onderging het Gentse stadsbestuur zelf sterke druk van de centrale overheid. Als we de lokale Gentse verhoudingen vergelijken met die in andere steden in de Zuidelijke Nederlanden, kunnen zowel verschillen als overeenkomsten aangeduid worden. Indicaties voor het bestaan van formele buurtorganisaties in de Nieuwe Tijd zijn er vooralsnog alleen voor Oudenaarde, Dendermonde en Kortrijk¹⁰⁸. Toch zijn er in de relaties tussen stedelingen en stadsbestuurders ook

¹⁰⁶ W. Prevenier en M. Boone, "De steden van de Zuidelijke Nederlanden", 34-40; M. Boone "Omzien", 32-37.

¹⁰⁷ H. Deceulaer, "Stadsbestuur en buurtbewoners". Zie ook L. Bogaers, "Een kwestie van macht? De relatie tussen de wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw", *Volkskundig Bulletin*, 11, 1985, 113, 123; C. Friedrichs, "Urban Politics and Urban Social Structure in Seventeenth-Century Germany", *European History Quarterly*, 22, 1992, 198.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

elders mogelijkheden tot toeëigening en beïnvloeding. Het onderhoud van de straten werd meestal afgewenteld op de huiseigenaars, en het wacht lopen werd georganiseerd in stedelijke milities met een brede recrutering. Onder andere door de structurele tekorten in de stedelijke financiën kwamen spanningsvelden rond het verdelen van financiële lasten in quasi alle steden voor en gaven ook daar aanleiding tot het aangaan van conflicten, allianties en compromissen¹⁰⁹. Daarenboven bleven in de meeste Zuid-Nederlandse steden in tegenstelling tot Gent wel representatieve organen bestaan, net als het recht van de poorters om door hun eigen schepensbank gevonnist te worden¹¹⁰. De interacties met formele en informele sociaal-politieke netwerken van andere semi-autonome instellingen als ambachten, stedelijke milities en wijkorganen lijkt dan ook een veelbelovend onderzoeksterrein te vormen¹¹¹. Het micro- en macroniveau dient hierbij in de mate van het mogelijke verbonden te worden¹¹². De evolutie van de relaties binnen een buurt kunnen niet begrepen worden zonder de politieke interventies van de magistraat, die op haar beurt door de sociaal-economische en politieke macro-ontwikkelingen van de Zuidelijke Nederlanden werden beïnvloed. Omgekeerd kunnen de verhoudingen in een stad of de praxis van een stadsbestuur niet eenvoudig beschouwd worden als een afgeleide van deze macroprocessen: interacties op microniveau kunnen immers vorm geven aan specifieke lokale vormen.

¹⁰⁸ Misschien werden de buurten in Oudenaarde en Dendermonde gemodelleerd naar die in Gent, J. Broeckaert, "De gebuurten van Dendermonde", *Gedenkschriften van de oudheidkundige kring van de stad en het land van Dendermonde*, 2de reeks, XII, 1906, 311-324; H. Soly, "Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden", in: *Het openbaar initiatief*, 616, 621, 624; D. Dendooven, "Opstootjes in Kortrijk, 1ste helft 18de eeuw" (onuitgegeven paper, VUB 1993), p. 8 en passim.

¹⁰⁹ Zie B. Blondé, "De saneringspogingen van de Bosche stadsfinanciën in de eerste helft van de 16de eeuw: spiegel van een politieke, sociale en economische realiteit", *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 44, 1990, 65-75 en K. van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven*, Kortrijk-Heule, 1994, passim.

¹¹⁰ R. Van Uytven, "Burgerrecht", 20-24.

¹¹¹ Zie voor ambachten: C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800* Brussel, 1994, passim.

¹¹² Besproken door M. Prak, "Nieuwe sociale geschiedschrijving", 147-148 en L. Hollen Lees, "The challenge", 12-14.